

GUNNAR GÄLLMO

Viktor Rydberg och de polska bröderna

(Föredrag hållet på Café Piastowska, Stockholm, den 23 maj 1996)

Jag visste inte om jag skulle få några åhörare i dag, med tanke på konkurrensen. Dalai Lama talar ju samtidigt i Globen, vilket givit anledning till förbön i Citykyrkan i förrgår mot denne farlige hedning - inom parentes sagt dagen efter att samme farlige hedning passerat Rom och passat på att få en liten pratstund med påven, heligheter emellan ...

De kristnas syn på hur man skall ställa sig till religiöst oliktankande tycks alltså vara något kluven. Inte ens pingst-rörelsen är ärligt talat helt enig. Pingstvännernas folkhögskola i Kaggeholm, på Helgö i Mälaren, har flera gånger kallat mig att komma och tala om buddhismen, veterligen utan att först larma Citykyrkan (och tyvärr också utan att före min ankomst ha lärt eleverna någonting om de arkeologiska Helgöfynden, bland annat en numera på Historiska museet befintlig Buddhahild som kom till Mälardalen några sekler före Ansgar).

Citykyrkans trångsyn är dock ingenting nytt i kyrkohistorien. Å andra sidan tycks den inte heller vara någonting som ser ut att försvinna. På Stockholms stadsbibliotek, i tidskriftsalen, kan man hitta ett litet häfte som heter "Nya Väktaren", som i praktiken är organ för Svenska Kyrkans Danell-fraktion och i stort sett förkunnar läran att ingen bliver salig som inte har samma livssyn som Nya Väktarens redaktion.

Nya Väktaren är nu inne på sin årgång 89, och bör alltså ha grundats strax efter sekelskiftet. Namnet har den möjligen övertagit från en ännu äldre tidskrift som helt enkelt hette "Väktaren", med undertiteln "Tidning för Stat och Kyrka", och som år 1862 i numrorna 25, 26 och 27 recenserade första upplagan av Viktor Rydbergs teologiska debattskrift "Bibelns

lära om Kristus" - i stort sett i samma anda som sin nutida namne, men kanske på en något högre intellektuell nivå, vilket i och för sig inte säger särskilt mycket.

I denna recension stod bland annat:

"Författaren till detta arbete, ett nytt alster av den gamla otron, vill redan i titeln på detsamma framhålla för sina läsare, att han sökt ställa sig på bibelns ståndpunkt, för att derifrån, i *närmaste likhet med Socinianerna* (min kursivering), söka bortförklara tvenne af de viktigaste bland christendomens grundsanningar, nemligen läran om treenigheten och Christi gudom."

Ett par sidor längre fram står:

"Socinianernas af förf. till en del idislade invändningar emot dessa och andra dylika ställen äro så ofta upprepade och vederlagde, att vi ej behöfva här upptaga dem."

I senare upplagor av "Bibelns lära om Kristus" ägnar Rydberg rätt många sidor åt att bemöta Wäktarens kritik, men jag har där inte kunnat hitta någonting om tidskriftens koppling mellan honom och "socinianerna". (Dock påpekar han med glädje Wäktarens misstag att åberopa Isaac Newton som treenighetstroende, vilket det av dennes efterlämnade teologiska skrifter tydligt framgick att han inte var. Fast Rydberg nämner inte att Voltaire på sin tid betecknat Newton som "socinian", vilket förmodligen inte heller stämde riktigt.)

Vilka var då dessa "socinianer"?

Beteckningen är något märklig, så till vida som den syftar på en kyrka, med säte i Polen, som den till landet invandrade italienaren Fausto Sozzini, på latin Faustus Socinus, för det första inte hade grundat - kyrkan grundades 1565, och Socinus kom inte till Polen förrän 1579 - och där han för det andra aldrig ens blev medlem, fast det i rättvisans namn skall sägas att han hade ett nära samarbete med den och fungerade som katalysator i fråga om dess utveckling (han hjälpte kyrkans inbördes stridiga fraktioner att försonas och var förmodligen den som i praktiken skrev dess katekes).

Uppgiften att Socinus skulle ha grundat den "socinianska" kyrkan är dock gammal. Den återfinns redan i den stora franska encyklopedin från 1700-talet, och upprepas ännu så sent som i Svensk Uppslagsbok. I den förstnämnda ägnas kyrkan en lång artikel under rubriken "Unitaires", till vilken hänvisats från det tidigare uppslagsordet "Sociniens", till vilken i sin tur hänvisats från en kort notis under uppslagsordet "Frères Polonois", vilket var en av deras beteckningar på sig själva: Polska Bröderna, på latin Fratres Poloni, på polska Bracia Polscy - ej att förväxla med de vid samma tid även i Polen verksamma Böhmiska (eller Mähriska) Bröderna, som också ansågs kätterska av de styrande men som dock var trinitarier.

Beteckningen "unitarier" anger i stora drag vad det handlade om: en kyrka som betecknade sig själv som kristen men som ansåg att gud är en och inte tre, ej heller en i tre; som alltså inte accepterade treenighetsläran, som var antitrinitarisk eller enklare uttryckt unitarisk.

Unitarismen som sådan är urgammal i kyrkohistorien. Rydbergs centrala tes i "Bibels lära om Kristus" är ju att treenighetsläran inte finns belagd i Nya Testamentet (och än mindre i Gamla). Faktum är att den inte finns klart formulerad förrän i nicenska trosbekännelsen. Den apostoliska talar visserligen om fadern, sonen och anden, men säger egentligen ingenting om förhållandet mellan dem. Polska Bröderna älskade apostoliska trosbekännelsen, men förkastade den nicenska.

Striderna mellan unitarier och trinitarier finns dokumenterade så tidigt som ett par hundra år efter Kristus. Mest känd av antikens antitrinitariska riktningar blev arianismen, som i något modifierade former - bland annat den så kallade homoiousanismen, som Rydberg ägnar stort intresse i "Den siste atenaren" - fick stor spridning framför allt bland goter och andra germaner.

När de västgotiska kungarna i Spanien konverterar till ortodoxa kyrkan, ett par hundra år innan den romersk-katolska

kyrkan år 1054 bryter sig ur denna, försvinner arianismen och över huvud taget den kristna unitarismen ur historieböckerna. En bidragande orsak kan ha varit att den under tiden uppkomna islam är strikt icke-trinitarisk, och därmed delvis kunde fylla den unitariska nischen, även om islams syn på Kristusgestalten för den skull inte är identisk med de kristna antitrinitariernas.

Under reformationstiden dyker unitarierna upp igen. En av de första kända av nya tidens unitarier var spanjoren Servetus, som verkade i Frankrike och som för att inte bli bränd av den katolska inkquisitionen där flydde till Genève och sin vän, som han trodde, Jean Calvin. (Hans plan lyckades delvis. Han blev inte bränd av inkquisitionen. Han blev bränd av Calvin, på det första protestantiska kättarbålet.) Två andra framstående gestalter är italienarna Lelio Sozzini/Lelius Socinus och hans brorson Fausto/Faustus, som jag redan nämnt.

Bland formella unitariska kyrkobildningar märks under nya tiden framför allt tre: från 1500-talet en transsylvansk och en polsk, och från 1700-talet också en anglosaxisk. Den transsylvanska krossades snart, vilket gav Faustus Socinus - som försökt hjälpa den - anledning att flytta från Transsylvanien till Polen. Den polska unitariska kyrkan - som utanför Polen alltså oftast kallas "socinianer", medan polackerna själva brukar kalla den "arianer", vilket är ännu värre eftersom den själv ansåg att dess kristologi var en helt annan än de gamla arianernas - bestod i Polen öppet fram till 1660, och underjordiskt förmodligen något längre.

Det året - 1660 - utvisades Polska Bröderna ur Polen på order av Gustav Vasas sonsonson, den före detta jesuiten och regerande polske kungen Johan Kasimir (på polska Jan Kazimierz), därför att de under svensk-polska kriget, när svenskarna ockuperade landet och Johan Kasimir på förekommen anledning vistades utomlands en tid, hade gjort misstaget att ställa sig under beskydd av dennes käre frände Karl X Gustav. (Det hade många andra protestanter också

gjort, liksom för övrigt både katoliker och judar, men unitarierna var den enda grupp som var tillräckligt liten för att kungen skulle våga kasta ut den, så de andra fick stanna.)

"Socinianerna" hade då redan några decennier spelat en viktig roll i Europas intellektuella historia, bland annat med ett elitgymnasium ("akademi") på den lilla orten Raków i södra Polen (ej att förväxla med den betydligt större staden Kraków). Rakówakademins utexaminerade djäknar återfinns senare på alla de större universiteterna i Europa.

Efter landsflykten spreds kyrkans medlemmar till de flesta kringliggande länderna - *utom* det land som de beskylldes för att ha kollaborerat med, kanske därför att de visste att de knappast skulle ha fått det särskilt mycket roligare under Sveriges då allenarådande lutherska ortodoxi. Deras intellektuella elit slog sig till stor del ned i Nederländerna, där de publicerade sig i bokform men inte bildade någon egen kyrka utan upptogs i några liberalt sinnade redan existerande samfund, bland annat remonstranterna.

Polska Brödernas egen kyrka i exil upplöstes så småningom. Den sista polskspråkiga församlingen i Transsylvanien lades ned 1792, och den sista av Polska Brödernas församlingar över huvud taget upplöstes 1803 i Ostpreussen. (Svensk Uppslagsbok anger dock att unitarismen som sådan fanns kvar i Transsylvanien, där den 1848 fick samma ställning som andra religiösa samfund. Hundra år senare, 1948 - alltså alldeles i början av kommunisttiden - fanns enligt SUB i Rumänien och Ungern sammanlagt cirka 85 000 unitarier.)

Under tiden hade Polska Bröderna dock sått sina frön. De påverkade starkt den tidiga upplysningen, och var en av de få fromma grupper som till och med lyckades imponera på Voltaire.

Den 13/2 1773 skrev denne till Katarina II av Ryssland, och den 8/11 till sin då för tiden icke längre fullt så gode vän som tidigare Fredrik II av Preussen, och bad dem att i sina nyerövrade polska territorier återupprätta den "socinianska" kyrkan. (Så vitt känt har han ännu inte fått något svar.)

Polska Bröderna ägnas, som jag nämnt, en stor artikel (27 spalter) i 1700-talets stora franska encyklopedi, men efter franska revolutionen - som förmodligen fått en och annan idé från dem - tycks det bli betydligt tystare om "socinianerna". Kanske åter revolutionen inte bara sina barn utan också sina fäder...

Men samtidigt som den polska unitarismen i stort sett försvinner ur historieböckerna, sätter den anglosaxiska unitarismen fart. Newton och Locke hade legat lågt med sin unitariska uppfattning så länge de levde, men røjde sig genom efterlämnade skrifter. 1791, samtidigt med franska revolutionen, grundades "Unitarian Society" i London, och 1813 fick unitarismen i England samma ställning som andra frikyrkor. Enligt Svensk Uppslagsbok fanns år 1951 cirka 26 000 unitarier i England.

Fast här låg Gamla England snäppet efter Nya för redan sex år före London, 1785, grundades ett unitariskt samfund i Boston. Det har fått starkt inflytande på Harvarduniversitetet i grannstaden Cambridge, Mass., som inte bara har levererat en biskop till Svenska Kyrkans Stockholmsstift, utan som också är icke helt omedvetet om sitt polska arv. 1980 utgavs på Harvard University Press Georg Hunston Williams (red.): *The Polish Brethren: Documentation of the History and Thought of Unitarianism in the Polish-Lithuanian Commonwealth and in the Diaspora, 1601-1685*. Svensk Uppslagsbok uppskattar antalet unitarier i USA år 1950 till cirka 80 000.

Som så mycket annat amerikanskt fick den anglosaxiska unitarismen en liten avkomma i Sverige. Ungefär samtidigt med Viktor Rydbergs unitariska magnum opus "Bibelns lära om Kristus" utkom på svenska också ett antal skrifter av den amerikanske unitariern Th. Parker. 1871 grundades i Göteborg föreningen "Sanningssökarna", även kallad "De förnuftstroende", i unitarisk anda. Sammanträden hölls

både i Göteborg och Stockholm. 1877-1893 utgavs en tidskrift som hette "Sanningssökaren. Nordisk månadsskrift för förnuftstro och praktisk kristendom". (Polska Bröderna hade under sin exil i Amsterdam givit ut en skrift med titeln "Religio rationalis", författad av Faustus Socinus' dotterson Andrzej Wiszowaty/ Andreas Wissowatius, som till skillnad från sin morfar var medlem av kyrkan.) Gruppen lade stark vikt vid kristendomens sociala sida, vilket även Polska Bröderna hade gjort på sin tid.

En kritik som från den kristna huvudfåran hade riktats mot "socinianerna" var att deras auktoritetskritiska hållning skulle öppna vägen för först deism och sedan ateism och allsköns hedendom. Den kritiken var förmodligen i sak alldeles riktig, men om denna vägöppning var någonting negativt kan ju å andra sidan diskuteras.

Sveriges "förnuftstroende" kom också att bana väg för studier av icke-kristna religioner. På motsvarande sätt kan man se namnförändringarna i de amerikanska unitariernas organisationer - 1825 bildades "American Unitarian Association" och 1900 "International Council of Unitarian and Other Liberal Religious Thinkers and Workers", som 1910 bytte namn till "International Congress of Free Christians and Other Religious Liberals". ("Religious" kan knappast ha betytt enbart kristna, eftersom detta ägde rum efter Världsreligionernas Parlament i Chicago på 1890-talet.)

Svensk Uppslagsbok nämner i sin artikel om unitarismen att "flera av dess senare ledare blevo teosofier". Viktor Rydberg, vars "Bibelns lära om Kristus" jag misstänker hade inspirerat "De förnuftstroende" en hel del, stod senare värd när svenska avdelningen av Teosofiska Samfundet hade sitt konstituerande sammanträde i hans hem.

Rydberg visade sig längre fram inte odelat entusiastisk för teosofin, men hjulet hade redan börjat rulla. Teosofin fick inflytande långt utanför samfundets egna medlemmar, inte

minst i förra sekelskiftets svenska litteratur, där åtskilliga författare - inklusive Strindberg och Fröding - visar teosofisk påverkan. Detta ledde i sin tur till att Kata Dahlström på tjugotalet blev den förmodligen första svensk i modern tid som öppet bekant sig till buddhismen, vilket för övrigt även Karin Boye gjorde en tid i sin ungdom, och senare Harry Martinson under betydligt längre tid.

Och slutligen har vi då hamnat i en situation där Dalai Lama får lov att tala i Globen och Citykyrkan tvingas arrangera förbönsmöte för att möta hotet från den anfallande hedendomen, samtidigt som kinesiska ambassaden protesterar lika vilt. Så kan det gå.

Att den svenska väckelserörelsen för hundra år sedan själv kämpade för ökad religionsfrihet är måhända en historiens ironi, men paralleller saknas inte. Citykyrkans syn på religionsfrihet kan möjligen jämföras med den gamla öststatskommunismens syn på demokrati: något som skall utvecklas så länge det egna lägret behöver det, men sedan får det vara nog, för man skall ju inte gå till överdrift. Så kanske är det inte så konstigt att pingstvännen och maoister nu står på samma barrikad.

Fast där tror jag inte att Viktor Rydberg skulle ha stått.